

Нездоймінов С. Г.

кандидат економічних наук, доцент

Одеський національний економічний університет

ПРИРОДНО – РЕКРЕАЦІЙНА СФЕРА ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМИ ЕКОЛОГО – ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ

Проблема економічної безпеки України впродовж багатьох років залишається надзвичайно важливою, передусім, з точки зору забезпечення стійкого та збалансованого розвитку країни в довгостроковій перспективі. Динамічна зміна умов функціонування сучасної економіки, здатність до забезпечення безпеки від дії внутрішніх і зовнішніх загроз визначає рівень конкурентоспроможності країни та динаміку соціально-економічного розвитку. Головним завданням управління економічною безпекою в умовах сталого розвитку є структурна перебудова економіки на засадах обов'язкової інтеграції екологічної політики в стратегію економічних реформ.

Нині спостерігається значне поживлення міжнародних зв'язків в питаннях заповідної справи та рекреаційного природокористування. Україна приєдналась до ряду важливих міжнародних конвенцій і прийняла певні зобов'язання, для виконання яких було прийнято ряд урядових документів – про концепцію збереження біологічного різноманіття, про водно-болотні угіддя загальнодержавного значення тощо. Посилився обмін міжнародним досвідом, звичним стало проведення спільних досліджень, в тому числі і по створенню транскордонних природоохоронних об'єктів тощо.

Одним з напрямів реалізації розбудови екологічної мережі в Україні, метою якої є збереження ландшафтного і біологічного різноманіття, виступає створення нових об'єктів природно-заповідного фонду. Збільшення площі ПЗФ, яка згідно Програми формування екомережі у 2015 році буде складати 10,4% від площі нашої країни (зараз близько 6%), має відбуватися з урахуванням забезпечення шляхів міграції і поширення видів рослин і тварин (так звані екокоридори), що сприятиме формуванню природних зв'язків між існуючими природо-охоронними об'єктами і такими, що створюються, тобто формуванню територіально цілісної системи ландшафтів. Фінансування виконання

комплексу заходів, передбачених Програмою формування національної екомережі України, має здійснюватись за рахунок Держбюджету України, а також може здійснюватися підприємствами всіх форм власності та іншими юридичними особами.

Основною метою Національної Програми екологічної мережі України на 2000-2015 роки є збільшення площі земель країни з природними ландшафтами до рівня, достатнього для збереження їх різноманіття, близького до притаманного їм природного стану, та формування їх територіально єдиної системи, побудованої відповідно до забезпечення можливості природних шляхів міграції та поширення видів рослин та тварин, а також яка б забезпечила збереження природних екосистем. Наявна площа та територіальна структура земель України, що підлягають особливій охороні (території та об'єкти ПЗФ; курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші), дають підстави для їх віднесення до територіальної системи з певними ознаками екомережі. Регіональні дослідження вказують, що на виконання вимог законів України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» та «Про екологічну мережу України» у 2005 році рішенням Одеської обласної ради від 18.11.2005 р. № 705-IV було затверджено «Програму формування національної екологічної мережі в Одеській області на 2005-2015 роки». Розроблений проект регіональної схеми включає структурні елементи екомережі у складі ключових, сполучних, буферних та відновлюваних територій з визначенням природних коридорів регіонального, національного та міжнародного значення. Включення територій та об'єктів до переліку територій та об'єктів регіональної екомережі не завдає шкоди правам тих, на чий території вони розташовані та не призводить до зміни форми власності і категорії земель на відповідні земельні ділянки та інші природні ресурси, їх власника чи користувача. Схема регіональної екомережі Одеської області включає елементи екологічних мереж різних рівнів – міжнародного (Всеєвропейська екомережа), загальнодержавного (Національна екомережа України), і регіонального та визначає основні напрями

для подальшої деталізації на місцевих рівнях (райони, сільські ради). З елементів Всеєвропейської екологічної мережі по території області проходить Нижньо - Дунайський природний регіон та Азово-Чорноморський. З елементів загальнодержавної екомережі України в межах Одещини проходять такі природні коридори: Азово – Чорноморський, Прибережно - Дністровський, Південно - Український, Галицько – Слобожанський, Прибережно – Бузький. Екологічними коридорами регіонального рівня визначено Кодимсько – Савранський, Кодимсько - Слобідсько – Байталівський, Слобідсько – Ягорлицький, Кучурганський, Велико - Куяльницький, Тилігульський, Нижньо – Дунайський, Ялпузький, Катлабузький, Киргиз – Китайський, Сасик – Когильницький, Хаджидерський та Чорноморський прибережно - морський коридори. Таким чином, регіональна схема в подальшому повинна стикуватись з аналогічними схемами суміжних областей та стати складовою частиною Національної екологічної мережі України, Національних мереж Молдови і Румунії, а також Всеєвропейської екологічної мережі.

З метою створення регіональної бази даних екологічної мережі Одещини та внесення ключових і зарезервованих територій до електронної карти Одеської області, розроблено гео-бази даних територій та об'єктів природно-заповідного фонду в Одеському науково-дослідницькому та проектному інституту землеустрою. Отже соціально-економічні умови визначають тенденції розвитку, специфіку та цінність рекреаційного природокористування на територіях об'єктів ПЗФ для кожного регіону. Площа ПЗФ Одеського регіону на 01.01.2013 р., складає 4,57% від загальної площі ПЗФ України (див. рис.1) [1].

Звернемо увагу, що у процесі розвитку українського законодавства щодо збереження біологічного та ландшафтного різноманіття враховуються уявлення про просторово-часову організацію природних комплексів різного таксономічного рангу, необхідність збереження різноманіття природи на видовому та системному рівні з урахуванням динамічного стану та рівня

антропогенної змінності ландшафтів та інших природних комплексів, інші численні суто природничі засади.

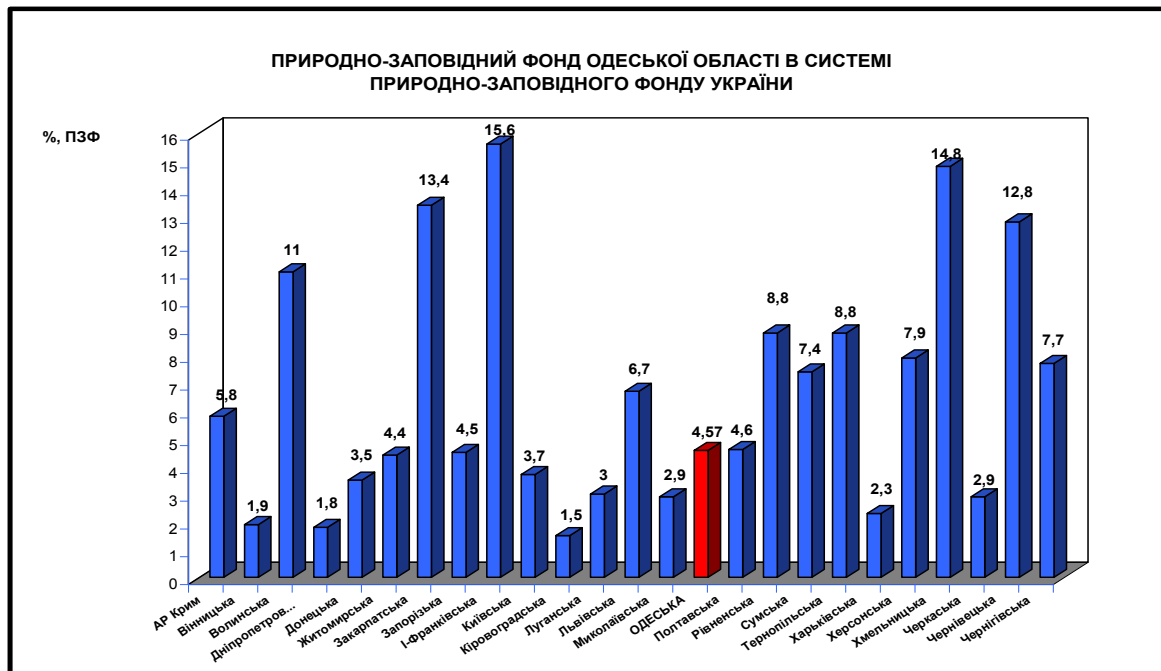

Рис. 1. Частка ПЗФ Одеського регіону в системі ПЗФ України (2012р.), %.

Поняття "природно-заповідний фонд" обґрунтовувалося і утверджувалося в Україні як особливий об'єкт охорони та державного управління, в якому інтегруються різні за змістом, але єдині за цільовою спрямованістю категорії природно-заповідних територій та об'єктів. Враховується і той факт, що для збереження різних типів природних об'єктів, а також для задоволення різних потреб (суто наукових, рекреаційних, збереження запасів цінних у господарському відношенні видів тварин і рослин та інші) необхідне запровадження диференційованого режиму охорони. За цих обставин є можливість забороняти не будь-яку діяльність у межах заповідних територій, а лише ту, яка не дозволяє забезпечити належним чином збереження певних природних об'єктів, завдяки чому можна уникнути зайвих конфліктів між природоохоронними та господарськими інтересами у суспільстві. Виходячи з цих та деяких інших підстав, в Україні вже давно утвердилося переконання в необхідності не лише створення та збереження відокремлених заповідних територій, а й у потребі формування репрезентативної полі-функціональної територіальної системи таких об'єктів, які за мінімального, але достатнього для

інтересів охорони природи обмеження традиційної господарської діяльності у поєднанні з іншими територіями, що особливо охороняються, мають утворити в державі комплексну територіальну екологічну мережу. Для визначення цього завдання досить широко використовується термін "екологічний коридор", однак, очевидно слід вести мову про систему таких "коридорів" різного масштабу та рівня.

Важливим механізмом, спрямованим на вирішення завдань заповідної справи, за достатньо скрутних економічних умов в державі, як засвідчила практика, є передбачене цим законом резервування цінних для заповідання територій. Таке резервування проводиться з метою недопущення знищення або руйнування в результаті господарської діяльності цінних природних територій та об'єктів до прийняття у встановленому порядку рішень про оголошення цих територій та об'єктів складовими частинами природно-заповідного фонду держави і виділення необхідних для цього коштів. Значення Закону України "Про природно-заповідний фонд України" полягає і в тому, що він забезпечив єдність підходів до всіх природно-заповідних територій та об'єктів в державі незалежно від того, у віданні яких, державних чи недержавних, органів або господарюючих суб'єктів вони перебувають [2].

Враховуючи вимоги сьогодення про необхідність збалансованого розвитку суспільства, невиснаженого використання лісів та збереження біорізноманіття на засіданні Кабінету Міністрів України 28 березня 2011 року були схвалені Плани підготовки проектів актів та здійснення інших заходів, необхідних для забезпечення реалізації Указів Президента України щодо оголошення 29 нових та розширення існуючих територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Дефіцит рекреаційних територій є однією з основних причин не зрівноваженого рекреаційного використання ресурсів ПЗФ. Як відомо заповідники (природні та біосферні), національні природні парки мають загальнодержавний статус, а регіональні ландшафтні парки та заповідні урочища тільки місцевого значення. Для забезпечення режиму заповідників, національних, зоологічних і дендрологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва,

ботанічних садів, заказників (за винятком мисливських), заповідних урочищ, пам'яток природи встановлюють охоронні зони із забороною тут діяльності, оскільки це шкідливо впливає або може вплинути на режим охорони земель природоохоронного призначення (ст.72 Земельного кодексу України). Їх загальна фактична площа становить 2004,6 тис. га або 58 % від усієї фактичної площі ПЗФ або 3,3 % від площі України, а загальна кількість складає 641 об'єкт ПЗФ (див. табл. 1) [3]. При цьому в Україні практично відсутні морські природоохоронні акваторії, немає належної законодавчої та нормативно-правової бази для їх створення.

Таблиця 1

Структура та площі об'єктів ПЗФ України за категоріями станом на 2012 р.

№ з/п	Категорія об'єктів ПЗФ	Кількість об'єктів	Частка площі від загальної площі ПЗФ, %
1.	Природні заповідники	19	5,5
2.	Біосферні заповідники	4	6,7
3.	Національні природні парки	47	32,5
4.	Заказники	307	34,2
5.	Пам'ятки природи:	132	0,7
6.	Ботанічні сади:	18	0,05
7.	Зоологічні парки:	7	0,01
8.	Дендрологічні парки:	19	0,04
9.	Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва:	88	0,4
10	Регіональні ландшафтні парки		17,3
	Разом	641	100
	Фактична площа ПЗФ від площі України, %	-	3,3

Зонування земель повинно стати складовою частиною планування розвитку територій. Тому, розроблений проект Закону України «Про зонування земель» має враховувати положення діючого Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17.02.2011 р. № 3038-VI, яким передбачено, що план зонування території (зонінг) – це містобудівна документація (затверджені текстові та графічні матеріали з питань регулювання планування, забудови та іншого використання територій), що визначає умови та

обмеження використання території для містобудівних потреб у межах визначених зон і вже не передбачає визначення цільового призначення земель. Наприклад, у Німеччині планування територій здійснюється згідно плану використання земель і плану забудови. Спочатку розроблюється план використання земель, який визначає межі зон та їх спеціалізацію, надалі на нього «накладається» план забудови, який визначає дозволені види використання території зон. Процедура погодження цих документів складна і тривала, головні її компоненти – екологічна експертиза і громадське обговорення. Дозвіл на будівництво можна отримати у разі, якщо запропонований проект будівництва не суперечить затвердженим планам використання земель і забудови. Відсутні в Україні чіткі регламенти використання земель, не визначено нормативи оптимального співвідношення земельних угідь, якісного стану ґрунтів, деградації земель та ґрунтів тощо. Відсутність цих нормативів суперечить ст. 165 Земельного кодексу України та ст. 28 Закону України «Про охорону земель», якими передбачено, що стандартизація і нормування в галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів здійснюється з метою забезпечення екологічної і санітарно-гігієнічної безпеки громадян шляхом прийняття відповідних нормативів і стандартів, які визначають вимоги щодо якості земель, допустимого антропогенного навантаження на ґрунти та окремі території, допустимого сільськогосподарського освоєння земель тощо.

Законодавчо закріплено лише невелику частину землевпорядних нормативів, значно ж більшу їх кількість запроваджено наказами по наукових установах, рішеннями їх науково-технічних рад, рішеннями науково-технічної ради Держземагенства України, викладено у формі методичних рекомендацій, вказівок тощо. Наукові напрацювання могли б стати основою при визначенні ключових позицій встановлення регламентів використання земель. У результаті відсутності землевпорядного нормування поширюється безгосподарне ставлення до землі, спостерігаються процеси виснаження ґрунтів. З урожаєм сільськогосподарських культур з ґрунту виноситься значно більше поживних

речовин, ніж вноситься з добривами (від'ємний баланс досягає 100 кг/га). В Україні не обробляється майже 12,5 % ріллі, що становить близько 4 млн га (для порівняння: загальна площа ріллі Великобританії – 5,7 млн га, Італії – 8, Угорщини – 4,6 млн га) [4].

Слід зазначити важливе значення і двосторонніх договорів, насамперед з сусідніми державами. Україна має міжурядові та міжвідомчі договори про співробітництво з питань збереження навколишнього природного середовища з усіма сусідніми державами, одним з елементів більшості з них є збереження біологічного та ландшафтного різноманіття. Подальшому вдосконаленню правових засад збереження біологічного та ландшафтного різноманіття в Україні може сприяти завершення розробки та затвердження парламентом основних засад національної політики у цій сфері, подальша гармонізація національного законодавства з міжнародним, зокрема з актами Європейського Союзу, активізація міжнародного співробітництва з державами регіону, провідними науковими центрами, вдосконалення системи виконання міжнародних зобов'язань, аналізу практики виконання національного законодавства, посилення уваги до формування правових засад міжнародного обміну та торгівлі генетичними ресурсами рослинного і тваринного світу, регулювання питань біологічної безпеки, попередження негативного впливу на природне довкілля генетично змінених біологічних об'єктів та інших продуктів біотехнологій. Вирішення цих завдань потребує тіснішого поєднання зусиль державних органів, наукових та громадських організацій, провідних вчених та фахівців, засобів масової інформації та освітян, підприємств туризму та рекреації, активнішого розвитку міжнародного співробітництва у цій сфері. Так, наприклад, Кабінет міністрів України схвалив нову концепцію державної цільової регіональної програми розвитку українського Придунав'я на 2014-2017 рр. з орієнтовним обсягом фінансування на суму 6,6 млрд грн. Виконання програми розвитку українського Придунав'я забезпечить подальший соціально-економічний розвиток цього регіону, підвищить ефективність використання

його внутрішнього природно-ресурсного потенціалу, створить сприятливий інвестиційний клімат у придунайських районах.

За даними Державного земельного кадастру України на 1 січня 2012 року, площа земель, які використовуються для відпочинку, становила 745,4 тис. га, або 1,2 % до загальної площі території України. За період 2006–2011 років спостерігається її зростання на 6,2 тис. га. В той же час, площа потенційних рекреаційних територій в Україні становить 12,8 % її площі. Сконцентровані ці території переважно у Причорноморському, Карпатському, Подільському та Поліському регіонах країни. Морські пляжі займають близько 1160 км берегової смуги Азово-Чорноморського узбережжя. Цей природний потенціал підлягає охороні, резервуванню та раціональному використанню і є основою сталого розвитку курортів, зон відпочинку та туризму. Найбільшою концентрацією оздоровчо-рекреаційних ресурсів відзначаються Карпатський і Кримський регіони, проте саме тут рівень їх використання є найнижчим. Найменше цих ресурсів зосереджено у високо урбанізованих регіонах України – Донецькому та Придніпровському, які, однак, мають високий рівень їх використання. До складу земель, що потребують створення особливого режиму охорони та забезпечення цільового функціонального використання, на території України відносять: курортні (лікувально-оздоровчі) землі (території поширення понад 400 джерел лікувальних мінеральних вод і 104 родовищ лікувальних грязей; території морських пляжів; земельні ділянки 732 санаторіїв і санаторіїв-профілакторіїв на 160 тис. місць); рекреаційні землі (земельні ділянки 2227 закладів організованого відпочинку та туризму на 275 тис. місць; території масового короткочасного відпочинку населення у приміських зелених зонах; земельні ділянки дачних поселень та садівничих товариств); землі природоохоронного фонду, який використовують для екологічного туризму та рекреації (території 47 національних природних парків, 58 регіональних ландшафтних парків, 4 біосферні заповідники тощо); землі об'єктів історико-культурної спадщини (території розташування понад 130 тисяч пам'яток історії, археології, архітектури, етнографії та ін.) [3].

Отже, найважливішими функціональними елементами державної системи управління природоохоронною діяльністю є наступні складові економічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності, а саме:

механізми зборів за забруднення навколишнього природного середовища та за спеціальне використання природних ресурсів;

механізм відшкодування збитків, заподіяних внаслідок порушення законодавства про охорону довкілля;

система державного бюджетного фінансування природоохоронних заходів через головний розділ у складі відповідних бюджетів «Охорона навколишнього природного середовища» (державний, республіканський АР Крим та місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища).

Головною метою економічних механізмів природокористування та природоохоронної діяльності є: 1) стимулювання природокористувачів до зменшення шкідливого впливу на довкілля, раціонального та ощадливого використання природних ресурсів та зменшення енерго- і ресурсомісткості одиниці продукції; 2) створення за рахунок коштів, отриманих від екологічних зборів та платежів, незалежного від державного та місцевих бюджетів джерела фінансування природоохоронних заходів та робіт.

Важливим елементом економічного механізму природокористування є введення плати за забруднення навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів, а також створення спеціальних фондів для формування та використання коштів від ресурсних платежів. Водночас контрольні заходи Рахункової Палати України у 2012 році засвідчили, що система оцінки ефективності використання бюджетних коштів, спрямованих на реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення, охорони природних ресурсів та державного нагляду, була недосконалою. Державне управління та регулювання у цій галузі зводилося до надання уповноваженими органами відповідних дозвільних документів, лімітування та нормування забруднення навколишнього природного середовища. При цьому існуючі у відповідних

державних органах важелі впливу на забезпечення повного відшкодування завданих державі збитків за порушення природоохоронного законодавства були неефективними. Так, у Харківській області впродовж 2010 року – 9 місяців 2011 року загальна сума відшкодованих екологічних збитків становила лише 0,5 відс. від загальної суми нарахованих збитків або 1,2 млн. грн., у Сумській області – 6,3 відс., або 0,9 млн. гривень. В Одеській, Миколаївській та Херсонській областях загальна сума розрахованих збитків за порушення вимог природоохоронного законодавства становила 668,64 млн. гривень. При цьому за здійснення бездозвільної діяльності або з понаднормованими обсягами відшкодовано збитків у 2011 році та I півріччі 2012 року всього лише від 0,6 до 0,8 відс. від заподіяної шкоди. Як наслідок, стан навколишнього середовища не поліпшувався, а проблема надмірної експлуатації природних ресурсів не була розв'язана. За результатами проведених аудитів Колегія Рахункової палати зазначила, що вирішення екологічних проблем має стати державними пріоритетами [5, с. 94].

Звернемо увагу, що згідно даних видання Всесвітнього фонду природи «Звіт про Живу Планету 2012» - екологічний відбиток України складає 3,19 га на людину (показник зріс з 2.9 га на людину з 2010 року), що перевищує середньосвітовий показник у 2.7 га. Біопродуктивність України становить 2.23 га на людину (у 2010 році він складав 1,8 га), що трохи вище середньосвітового показника у 1,78 га. Якщо всі жителі світу споживатимуть як українці, нам знадобиться трохи більше 1.4 Планети. Тим не менш, згідно з Глобальним Індексом Живої Планети, зниження біорізноманіття починаючи з 1970 було найшвидшим в країнах з низькими доходами. Це демонструє, як найбільш уразливі країни субсидують спосіб життя багатих країн. Зниження біопродуктивності (здатність регіону у відновленні ресурсів) примусить країну імпортувати основні ресурсів від іноземних екосистем, що потенційно спричинить довгострокові збитки останнім. "Зростання залежності від зовнішніх ресурсів піддають країну значному ризику. Екологічна криза стає драйвером для зростаючих економічних втрат", - вважає Матіс Вакернагель,

президент Всесвітньої мережі екологічного відбитку. "Використання все більшої кількості природних ресурсів, у той час, як ми маємо менше необхідної кількості - небезпечна стратегія, але більшість країн продовжувати йти цим шляхом. Поки країни не почнуть відстежувати дефіцит біопродуктивності та управляти ним, вони не тільки піддають ризику нашу Планету, але й самих себе", підкреслює він [6].

Інтеграція України в міжнародне співтовариство, впровадження ринкових методів управління як економікою в цілому, так і окремими підприємствами і установами рекреації та туризму, вимагає знання і дотримання сучасних єдиних норм і правил у галузі екологічної та природоохороної діяльності [7]. Тому сьогодні велика увага приділяється адаптації екологічного законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Ця робота дійсно дуже важлива і актуальна. Вона ведеться в основному з Європейськими директивами, які стосуються конкретних екологічних параметрів охорони довкілля. Однак для стабільного виконання екологічних вимог не достатньо звертати увагу лише на технічні аспекти екологічної діяльності. Для досягнення цієї мети суттєво необхідно, щоб роботи в сфері екології вели кваліфіковані фахівці, які навчалися у відповідності з міжнародними вимогами і були сертифіковані незалежними акредитованими органами сертифікації персоналу [8, с. 279]. Цей тезис повністю відповідає напрямку «Забезпечення доступності, підвищення якості та конкурентоспроможності освіти» Національного плану дій щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010 – 2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава", що був затверджений Указом Президента України від 12 березня 2013 року №128/2013. Додаткові акценти на запровадження європейських стандартів професійно-технічної освіти зроблені також в національному проекті «Підприємство-2020», де Міністерство екології та природних ресурсів України виступає співвиконавцем. Відповідну кваліфікацію персоналу вимагають і міжнародні стандарти з систем управління, зокрема, ISO 9001 та ISO 14001.

Висновки. Інституційна і функціональна модернізація системи державного управління природно-заповідною сферою та туристично-рекреаційного природокористування на засадах національної еколого-економічної безпеки потребують значної переорієнтації управлінської парадигми в економіці територіально-просторових утворень крізь призму удосконалень в інституціональній, техніко-технологічній і соціально-економічній структурі регіональних господарських систем, що проявляється у привнесення до неї нових елементів та характерних рис. Такий підхід забезпечить не лише прозорість та ефективність управлінських рішень, а й динаміку подальших інноваційних зрушень. В оцінці динаміки сучасних трансформаційних зрушень недостатньо уваги приділяється ресурсно-екологічному потенціалу регіонального розвитку, що безперечно, відображається на результативності управлінських рішень. В зв'язку з вищезазначеним, можна стверджувати, що за останні роки склалися певні передумови розвитку «зеленої» економіки регіону як стосовно необхідності покращання стану довкілля, так і в контексті національної безпеки економіки. Суть екологізації рекреаційно-туристичної сфери можна трактувати як безперервний процес поширення ідеології «зеленої» економіки в суспільно-територіальному системоутворенні на основі певних закономірностей та регіональних особливостей. Іншими словами, екологічна безпека рекреаційно-туристичної сфери природокористування розглядається нами як суспільне явище, в напрямі забезпечення інноваційного зростання економіки регіонів з залученням новітніх інструментів державного управління. Загальним висновком щодо розгляду вище означених проблем є то, що покращання екологічної ситуації перестає бути рядком витрат державного бюджету, а стає власне суттю нової економічної системи. Таким чином, держава формує нові еколого-економічні умови ведення бізнесу, які приваблюють інвестиції саме в розвиток нових «зелених» галузей та екологічної трансформації туристично-рекреаційної сфери в регіонах. Забезпечення ефективного екологобезпечного розвитку рекреаційного господарства залежить від налагодження партнерських

відносин між регіональними структурами влади і сектором бізнесу рекреації та туризму.

Література

1. Екологічний паспорт регіону. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://ecology.odessa.gov.ua/zvti/ekolog-chnij_pasport_reg-onu_2012_r-k/
2. Закон України. Про природно-заповідний фонд України, 16.06.1992, № 2456-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T245600.html
3. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році. – К. : Міністерство екології та природних ресурсів України, LAT & K. – 2012. – 258 с.
4. Щодо удосконалення організаційно-економічних методів управління сільськогосподарським землекористуванням. Аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/702/>
5. Звіт Рахункової Палати України за 2012 р. С.93-94. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16742074/Zvit_2012.pdf
6. WWF 2012. Living Planet Report 2012. WWF International, Gland, Switzerland. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wwf.panda.org/uk/?204759/LPR-2012>
7. Економічна безпека держави: міждисциплінарний підхід: колективна монографія / за науковою редакцією д.е.н., проф. Хлобистова Є.В. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2013. – 642 с.
8. Нездоймінов С. Г. Проблеми екологізації рекреаційно-туристичного природокористування в Україні / С. Г. Нездоймінов, І. В. Ухлічева // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми розвитку економіки в контексті глобальних викликів», присвяченої 45-річчю факультету міжнародної економіки ОНЕУ: 19 – 20 вересня 2013. - Одеса: «Атлант», 2013. – С. 279.